

Religionsfrihet i et sekularisert samfunn. En sammenligning av religionsfrihetens grenser i Norge og Frankrike

Kandidatnummer: 106

Ord: 13 778

Innholdsfortegnelse

Innledning	2
Problemstilling og tema.....	2
Avgrensning	4
Metode.....	5
Begrep	8
Stat.....	8
Religion	8
Religiøse symboler	9
Frihet	9
Religionsfrihet	10
Sekularisering.....	12
Religionsfrihet og sekularisering	13
Religionsfrihet og sekularisering i Norge og Frankrike.....	15
Norge	15
Frankrike.....	18
Oppsummering og sammenligning.....	22
Adgangen til å bruke religiøse symboler i Norge og Frankrike.....	22
Religiøse symboler	23
Norge	24
Religiøse symboler i skolen.....	26
Frankrike.....	29
Sammenligning og konklusjon.....	33
Litteraturliste	36
Lover	40
Rettsavgjørelser	40

Innledning

Problemstilling og tema

Religionsfrihet i et sekularisert samfunn. En sammenligning av religionsfrihetens grenser i Norge og Frankrike.

I denne oppgaven ønsker jeg å klargjøre utfordringer ved religionsutøvelse i samfunnet og se på hvilke måter man i to moderne sekulære stater har valgt å løse disse utfordringene, forsøksvis også finne grunner til hvorfor de har løst utfordringene på den måten de har gjort. Det vil forhåpentligvis gi en viss pekepinn på hvor langt religionsfriheten rekker de to statene, og om Frankrikes og Norges grenser for religionsfriheten kan sies å være i tråd med religionsfriheten slik den fremgår av den europeiske menneskerettskonvensjonen (EMK).

Retten til religionsfrihet fremgår av EMK art.9. Alle har rett til å praktisere sin religion fritt uten innblanding av andre. Staten plikter å legge til rette for en slik gjennomføring av religionsfriheten. Det er likevel anledning til å begrense denne friheten dersom det er nødvendig for å bevare andre gitte formål, deriblant andres rettigheter og friheter. Dette fremgår av EMK art.9 2.ledd. Noen ganger går ikke religiøse handlinger, regler og holdninger overens med de verdslige verdiene og reglene i en stat. Noen av utfordringene som følger disse kollisjonene har blitt særlig synlige de siste 30 årene.

Christian Joppke deler statsborgerskap inn i tre dimensjoner. Statsborgerskap som status, det vil si hvor man bor og lever. Statsborgerskap knyttet til rettigheter, som definerer hvilke rettigheter den enkelte innbygger har og hvilke krav som stilles til denne. Endelig statsborgerskap som identitet, som sier noe om hvor man har følelse av tilhørighet. Tidligere var alle disse dimensjonene knyttet til samme stat, da det var vanlig at folk med samme kultur bodde i samme stat og hadde samme verdisyn og bakgrunn. I dagens globaliserte verden er det stadig mer vanlig at mennesker som tilhører ulike kulturer og religioner lever sammen i samme stat. Dette fører til at noen som har formell status som innbyggere i en stat samtidig kan føle tilhørighet med en annen stat som de opprinnelig kommer fra eller har familie og røtter. Her tilhører to av dimensjonene ved statsborgerskap (status og rettigheter) en stat mens den siste dimensjonen (identitet) tilhører en annen stat. Silvio Ferrari formulerer det som at enkelte innbyggere har et skille mellom «*the nation to which they belong and the State of which they are members*». (Ferrari, 2010, s.23f)

Religion kan noen ganger være en fellesnevner for de som er fra samme land, men som bor i et annet land. For eksempel kan mange muslimer i Norge følge sterk tilknytning til det muslimske miljøet der fordi det er en måte å holde kontakt med den kulturen de var omgitt av i sitt originale hjemland. Etersom enkelte religiøse samfunn har egne regler, tanker og verdisyn som omfatter store deler av livet, kan man nesten snakke om en stat i staten. Da kan det bli vanskelig å oppnå enighet rundt hvilke rettigheter som skal vernes og hva som er viktig og mindre viktig. Det vil nødvendigvis være områder hvor man ikke kommer unna en rettighetskollisjon, hvor for eksempel religionsfrihet ikke går overens med andre rettigheter.

Tema for denne oppgaven er religionsfrihetens grenser og hvor langt den strekker seg i et sekularisert samfunn. Det er Norge og Frankrike, to moderne, vestlige og sekulære stater, som skal sammenlignes i den forbindelse. I forhold til religionsfrihetens rekkevidde skal det sees nærmere på:

Adgangen til bruk av religiøse symboler i de to statene, med særlig fokus på adgangen til å bruke religiøse symboler i skolen.

Det vil være relevant å se litt nærmere på hva som kan regnes som religiøse symboler og se på hva religionsfrihet egentlig er. Religionsfrihet kan oppfattes som retten til å praktisere den religionen man ønsker helt fritt, men det kan også bety at man skal få være fri til å slippe å praktisere den religionen man ikke ønsker å praktisere. Det viser seg å være svært utfordrende å sørge for denne friheten fullt ut.

Grunnen til at det er interessant å nettopp sammenligne Norge og Frankrike er at det er to vestlige stater som begge anses og anser seg selv for å være sekulære moderne stater som ivaretar religionsfrihet. Det viser seg likevel at de har ganske ulike måter å håndtere utfordringer knyttet til religion på, og at dette kanskje har noe å gjøre med hvordan de tolker sekularisering. Det kan og eventuelt ha noe å gjøre med at utfordringene de står overfor også er noe ulike, som igjen kan ha sammenheng med antall trossamfunn og antall religiøse medlemmer i de forskjellige trossamfunnene. I Frankrike lever den største gruppen muslimer i Vest-Europa, og det anslås at det bor 5-6 millioner muslimer i Frankrike mot Norges 200 000. Dette kan ha betydning for hvilke problemstillinger som dukker opp.

Det er i utgangspunktet ikke et særlig poeng i å fokusere ensidig på hodeplagg inspirert av islamsk religion, men debatten rundt bruken av disse religiøse symbolene er og har de siste 30 år vært svært aktuell og synlig. Dette er også et område hvor Frankrike og Norge har noe ulikt utgangspunkt og håndtering, noe som gjør det til et passende tema for sammenligning.

For at utdypningen av religionsfrihetsbegrepet og religiøse symboler skal være forståelig er det også nødvendig å forsøke å foreta en definisjon av hva som ligger i religionsbegrepet. Å gå grundig inn på dette vil imidlertid fort bli for omfattende for denne oppgaven. Dette ettersom religion er et komplekst tema og det strides fortsatt om hva som egentlig ligger i dette fenomenet. Definisjonen i dette tilfellet vil begrenses til et forsøk på klargjøring, og avklare hva som menes med religion i forhold til å forstå innholdet av denne oppgaven.

I tillegg til religion er også sekularisering et viktig stikkord. At sekularisering handler om å skille mellom stat og religion virker de fleste å være enige om. Men hvis man går inn og ser nærmere på hva det egentlig konkret betyr i praksis, viser det seg at det finnes ulike tolkninger. Dersom man definerer sekularisering som privatisering av religion, er det også ulike oppfatninger om hva privatisering av religion egentlig innebærer. De ulike måtene å forstå privatiseringen av religion på kan ha noe med hvordan man løser konflikter hvor religionsfrihet og andre rettigheter står mot hverandre.

Avgrensning

Utgangspunktet for oppgaven var å skrive om religioner generelt. Det finnes eksempler fra ulike religioner hvor religionsfrihet har kommet på tvers av andre rettigheter, blant annet ved bruk av det jødiske hodeplagget kippa og kristne kors i offentlige rom, og den rituelle slakting av dyr etter jødisk tradisjon. I forhold til denne oppgaven har det likevel vist seg å være mest naturlig å fokusere på islam, og å bruke konflikter med religiøse symboler som stammer fra islam som eksempler. Dette ettersom islam representerer et av de største og dermed mest synlige trossamfunnene i både Norge og Frankrike, og det er mange eksempler på tilfeller hvor islams verdier og tradisjoner har blitt stilt i en kollisjon med statenes lovverk, og da særlig i Frankrike.

Det er mulig at Frankrikes og Norges historie har betydning for hvordan det har blitt som det har blitt når det kommer til statenes forhold til og håndtering av religion i samfunnet. Man kan tenke seg at Frankrike av historiske grunner kan ha utviklet en grunnleggende skepsis mot å slippe

religion til i samfunnet. Den katolske kirke hadde en sterk posisjon i tiden før revolusjonen, og hadde avgjørende politisk innflytelse på flere områder. Dette bidro som kjent til et ubalansert samfunn hvor noen få fikk store fordeler på bekostning av resten.

Norge har hatt lange kristne tradisjoner som er aktive den dag i dag. Selv etter Grunnlovsendringen i 2012 hvor Norge ikke lenger har offisiell statskirke har likevel luthersk kristendom en særstilling i det norske samfunnet. Norge har imidlertid ikke hatt tilsvarende negative opplevelse som Frankrike i forhold til kirkens sterke maktposisjon, som dermed trolig ikke gitt det samme grunnleggende behovet for å holde religionen unna det offentlige rom i like stor grad.

Selv om Frankrikes og Norges historie kan ha betydning for hvordan de takler dagens utfordringer som går på religionsfrihetens grenser vil ikke dette historieelementet forfølges særlig i denne oppgaven. Det vil bli for omfattende i forhold til hva som er hovedtema, som er dagens håndtering av utfordringer rundt religionsfrihet.

Metode

Emnet berører andre fagområder enn bare juss, og det kan være lett å havne i en ren samfunnsfaglig og politisk vinkling. For å holde det til det juridiske vil temaet knyttes opp til lovgivning og rettsavgjørelser når det gjelder religionsfrihet og bruk av religiøse symboler, ved siden av annen litteratur på området. Det er hovedsakelig juridiske artikler fra de siste ti årene som vil bli benyttet som kilder, med unntak av tema som ikke særlig er knyttet til juss, som definisjon av religion. På grunn av språklige utfordringer var det vanskelig å benytte seg av artikler om Frankrike skrevet av franskmenn som ikke var på fransk, så på det området har jeg måttet benytte meg hovedsakelig av engelske artikler, blant annet av irske Eoin Daly som har spesialisert seg innenfor emnet juss og religion og da blant annet fokusert på Frankrike i den forbindelse. Foruten at det er få artikler skrevet av franskmenn er det ellers brukt omtrent like mange artikler om Norge og Frankrike i et forsøk på å få et mest mulig balansert sammenligningsgrunnlag.

Det vil være naturlig å ta utgangspunkt i EMK, som både Norge og Frankrike plikter å ta inn i sin egen lovgivning. Jeg skal se på hvordan religionsfriheten etter EMK art.9 har blitt innført i praksis i de to statene, og hvordan denne praksisen kan vise hvor ulikt denne grunnleggende rettigheten kan tolkes. Her vil det være relevant å se på lovgivning i hver av statene hvor religionsfriheten tillates eller begrenses.

Det er på mange måter enkelt å sammenligne Norge og Frankrike, for det er tydelige ulikheter på mange områder, blant annet det faktum at Frankrike har valgt å forby bruk av religiøse symboler ved lov, mens Norge ikke har det. Norge og Frankrike står imidlertid overfor litt ulike utfordringer, noe som også gjør det vanskelig å sammenligne. Dette ettersom utgangspunktet er å se på hvordan de to statene håndterer det samme forholdet. Der forholdene viser seg å være ulike går sammenligningen mer ut på å se hvordan statene forholder seg til religionsfriheten generelt, fremfor konkrete spørsmål som hvorfor de har innført forbud mot religiøse symboler, ettersom det kun er Frankrike som har et slikt forbud. Så dersom likhetene er mer generelle, blir sammenligningen mer generell. En hypotese er derfor at ulikhetene i de to statene kan ha betydning for hvordan de tolker sekularitet og dermed ha betydning for hvordan de tolker religionsfriheten og dens rekkevidde. Det er dette oppgaven i det vesentlige vil dreie seg om.

Lovgivningen i Frankrike inkluderer artikler fra den franske grunnloven, menneskerettserklæringen, lov om skille mellom stat og kirke fra 1905, lov om religiøse symboler fra 2004 og lov om forbud mot å skjule ansiktet i offentlige områder fra 2010. I Norge er det Grunnloven og Menneskerettsloven som hovedsakelig legitimerer religionsfriheten, tilsvarende den Franske Grunnloven og Menneskerettserklæringen i Frankrike.

Foruten lovgivning er det relevant å se hen til forarbeider for å forstå mer av tankegangen bak og forståelsen av lovene, blant annet NOU:2013 om helhetlig tros- og livssynspolitikk. Sammenlignet med Frankrike kan det at den norske staten har et særlig forhold til luthersk kristendom anses som et mulig brudd på religionsfriheten. I den forbindelse skal det sees nærmere på noen Høyesterettsdommer hvor dette kommer på spissen. Både i Rt.1983 s.1004 og Rt.2001 s.1006 kom spørsmålet om hvor bundet staten egentlig er av luthersk kristendom og hva det i praksis vil si at Norge har (hadde) statskirke. Høyesteretts praksis i Norge kan sammenlignes med praksis fra det statlige råd (Conseil d'État), som er den øverste domstolen i Frankrike, og det konstitusjonelle rådet (Conseil Constitutionnel). Selv om det konstitusjonelle rådet ikke har dømmende makt på samme måte som Conseil d'État har det stor betydning når det kommer til å vurdere hvorvidt franske prinsipper og verdier fra den franske grunnloven blir opprettholdt. (Conseil Constitutionnel, 2015)

Når det gjelder tolkning av religionsfrihetens rekkevidde vil det foruten Høyesterett, det konstitusjonelle rådet i Frankrike og det statlige rådet i Frankrike være relevant å se på avgjørelser fra EMD. Grunnen til at disse avgjørelsene er relevante i tillegg til franske og norske organer i

denne forbindelsen er fordi det som et utenforstående organ lettere kan gi en objektiv vurdering av hvorvidt religionsfriheten er tilstrekkelig ivare tatt enn organene i selve staten, som naturlig nok på forhånd vil være påvirket av statens holdninger og verdier.

Det vil være interessant å se på hva lovgivingen sier om bruk av religiøse symboler, og hvordan adgangen eller forbudene i statene kan sies å være i tråd med EMK eller ikke, samt hvilken tankegang og hvilke verdisyn som ligger bak reglens utforming og tilblivelse. I forbindelse med tolkningen av religionsfrihetens rekkevidde etter EMK art.9 vil det være relevant å se på dommer fra den Europeiske Menneskerettsdomstolen (EMD). Her vil særlig *Leyla Sahin mot Tyrkia* og *Dahlab mot Sveits* trekkes frem. Sakene omhandler bruk av religiøse symboler på skole og universitet. I forhold til EMD vil fokus være på hva som kan trekkes ut av dommene angående balansen mellom bruk av religiøse symboler og religionsfriheten, og hvor fritt hver enkelt stat står i forhold til å tolke innholdet av religionsfriheten.

Begrep

Begrepene stat, religion og frihet brukes av mange i dagligtalen, men hvis man skal gå dypere inn i hva som ligger i hvert av begrepene vil man oppdage at de er vanskelig å komme opp med en fullstendig definisjon. Hva som skal til for å kalle noe et religiøst symbol er heller ikke klart ettersom det kan være uenigheter innad i en religion hvorvidt et symbol stammer fra religionen eller om det kun er kulturelt betinget. Her følger en klargjøring av hva som menes med begrepene i den grad det er nødvendig for å forstå innholdet av denne oppgaven.

Stat

Begrepet «stat» vil bli benyttet i denne oppgaven. Med staten menes her øverste myndighet som bestemmer og lager lover i landet. Max Weber definerte en stat som «*den enhet som har monopol på legitim bruk av makt innenfor et land*» (Kulturdepartementet, 2013, pkt.7.1) Staten er dermed, hvert fall i denne oppgaven, den eneste enheten som lovlig kan sette regler for innbyggerne og om nødvendig påtvinge dem å følge disse om nødvendig.

En slik definisjon kan virke noe upresist, men jeg anser ikke en mye mer konkret definisjon for å være avgjørende for å forstå det denne oppgaven sikter på å belyse. Det vil være enklere å snakke om stat vs religiøse samfunn, fremfor å konkretisere det ytterligere.

Religion

EMK art.9 handler om religionsfrihet. Det fremgår av 1.ledd at enhver har rett til å skifte religion og gi uttrykk for sin religion ved tilbedelse, praksis, undervisning og etterlevelse.

Hva som ligger i religionsbegrepet hersker det ingen absolutt enighet om, men religion defineres ofte som et livssyn hvor troen på en guddommelig makt står sentralt. Å snakke om livssyn generelt inkluderer både religiøse og sekulære livssyn. Fellesnevneren da er at det dreier seg om ulike forståelser av menneskenes plass i tilværelsen og store etiske spørsmål og verdier.

(Kulturdepartementet, 2013, pkt. 7.1)

Individuell religiøs følelse kan ikke sies å være nok for å dekkes av art.9, da kunne hvem som helst gjort hva som helst bare dekket av religionsvernet. Det må altså stilles visse krav om hva som kan regnes for å være religion. Den individuelle religiøse følelsen må også sammenfalle med hva som oppfattes generelt i troen, den religiøse læren eller hva som er vanlig oppfatning og forståelse for religionen.

Man kan skille mellom religion og kultur, men noen handlinger og verdier er vanskelig å knytte til bare det ene. I mange tilfeller henger religion og kultur så tett sammen at det ikke er hensiktsmessig å skille mellom dem. (Kulturdepartementet, 2013, pkt 7.1).

Religiøse symboler

Hva som inngår under begrepet religiøse symboler kommer an på hvor vid eller snever definisjon man anvender. I denne oppgaven vil begrepet bli definert relativt vidt, til å omfatte klær og symboler som på en eller annen måte er knyttet til eller inspirert av religion, dette på tross av at det kanskje ikke er et religiøst krav å gå med disse. Dette gjør at debatten om hvorvidt for eksempel hijab egentlig er så tett knyttet til islam ikke blir så relevant i denne sammenhengen. (Howard, 2012, s.27)

Uavhengig av hvor sterkt plagg som hijab, burka og niqab er knyttet til religionen eller ikke, er det vanskelig å se for seg at de hadde fantes dersom man tenker seg at islam aldri hadde eksistert. Det er tilstrekkelig å dermed behandle denne skikken som noe som er inspirert av eller har tilknytning til religion, og dermed ta opp spørsmålet om det går på bekostning av religionsfriheten å nekte bruken av disse.

Frihet

Religionsfriheten fremgår som nevnt av EMK art 9 1.ledd, men det er også lagt inn en viss begrensning i 2.ledd som tilsier at denne friheten ikke er absolutt. Det bringer frem spørsmålet om hva som ligger i begrepet frihet.

Fullstendig frihet for noen vil fort gå ut over andre dersom denne friheten forblir uinnskrenket. Da vil de sterkeste råde fritt og de som er svakere vil oppleve innskrenket frihet, kaos og utrygghet. Det norske rettssystemet bygger på en formell frihet, ettersom den ubegrensede friheten ikke ville ført

til reell frihet og likhet for alle. I det ligger at borgerne står fritt til å handle, ytre og tenke slik de ønsker med mindre det foreligger forbud som tilsier det motsatte. (Solberg og Hopsnes, 2005, s.84f)

En naturlig forståelse begrepet tilsier altså at man med frihet sikter til en total ubundet tilstand hvor man kan gjøre helt som man vil uten begrensning eller hindring. Sett i sammenheng med lovgivning forstår man at dette ikke er tilfellet. Det finnes knapt en rettighet som ikke kan sies å ha noen begrensning, og religionsfriheten er inget unntak. Dette fremgår også klart av EMK art. 9 2.ledd hvor denne begrensningen kommer frem eksplisitt.

«Freedom to manifest one's religion or beliefs shall be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society in the interests of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.» (EMK art 9 (2))

For at det skal gjøres unntak fra religionsfriheten må altså tre vilkår være oppfylt. Det må for det første foreligge lovhjemmel som legitimerer begrensningen. Begrensningen må dernest ha et legitimt formål. Her nevner loven særlig offentlig trygghet, orden, helse og moral, jf EMK art.9 (2). For at det tredje og siste vilkåret skal være oppfylt må begrensningen i rettigheten sies å være forholdsmessig. Det vil si at begrensningen ikke medfører et større inngrep i religionsfriheten enn det som akkurat er nok for å sikre det legitime formålet med begrensningen. (Aall, 2013, s.228) Religionsfriheten innebærer altså bare en delvis frihet, ettersom det nødvendigvis må settes noen grenser for denne friheten der det er fare for at andre rettigheter blir krenket.

Religionsfrihet

For å finne ut hvor langt religionsfriheten strekker seg, er det nødvendig å først gå inn i selve religionsfrihetsbegrepet og finne ut hva som ligger i det.

Religionsfriheten slik den fremgår av den europeiske menneskerettighetskonvensjon (EMK) art. 9:

«Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.» (EMK art.9 (1))

For noen mennesker er religionen det viktigste i livet. Det å kunne fritt leve i tråd med religionens verdier og tankesett anses derfor for å være nødvendig for å leve fritt. Det er imidlertid ikke mulig å la alle leve hundre prosent fritt etter religionen sin, ettersom dette vil kunne gå på bekostning av andre rettigheter som anses like grunnleggende og viktige å beskytte.

Eberhard Herrmann skriver om sannhet og religion i artikkelen «*Religionsfrihet, demokrati och mångfald*». Det som tilhørerne av en religion anser som udiskutabelt og absolutt regnes av andre ikke som sannhet. For dem som ikke ønsker å tilhøre religionen vil de sannhetene som religionen holder fast ved bli sett på som en gruppes egne sannhetskrav, og eventuelle maktkrav dersom en religiøs gruppe også mener deres sannheter skal aksepteres av andre. Det som da oppstår er konflikt mellom grupperes rettigheter og individers rettigheter. Religionsfriheten den religiøse gruppen har kan samtidig innskrenke de individuelle rettighetene til gruppens enkeltpersoner, som for eksempel likestilling, utdanning og rett til å selv velge om man vil inngå ekteskap. (Herrmann, 2010, s.11f)

Denne kollektive og individuelle dimensjonen til religionsfriheten tas også opp i Andreas Aarflots artikkel «*Religionsfrihet og kirkerett i et menneskeretts perspektiv*». Den kollektive religionsfriheten kan knyttes til friheten til å danne foreninger og forsamlinger, mens den individuelle religionsfriheten henger mer sammen med tale-, tanke- og ytringsfriheten. (Aarflot, 2001, s.475) Det er den individuelle retten som kanskje er mest synlig etter EMK art.9 i det den sikrer «(e)nhver» rett til denne friheten. Men også den kollektive retten sikres ved at man «sammen med andre» kan «gi uttrykk for sin religion». (EMK art.9 (1))

I løpet av de siste 200 årene har det blitt observert visse tendenser i forholdet stat-religion. For det første virker religiøse organisasjoner med demokratisk styre å oftere få mer sympati fra offentlige myndigheter. Uttalelser til enkeltindivider i opposisjon får ofte like stor vekt hos myndighetene som religionssamfunnets offisielle uttalelser, noe som vitner om at balansen mellom individuelle og kollektive uttrykksformer ikke er tilstrekkelig klar. Endelig er det en stadig større tendens at myndighetene legger seg opp i hva som kan være et akseptabelt trosgrunnlag, etter press fra den offentlige opinion for å få de religiøse samfunnene til å tilpasse seg personlige og sekulære standarder og utviklinger. (Aarflot, 2001, s. 483)

Sekularisering

Hvordan man tolker og gjennomfører religionsfriheten kan ha å gjøre med hvordan man oppfatter og gjennomfører sekularisering. Det skal i det følgende gjøres rede for hva som ligger i sekulariseringsbegrepet generelt og videre hvordan sekularisering oppfattes og religionsfrihet ivaretas i Norge og Frankrike.

Ordet sekularisering kommer fra det latinske ordet *saecularis*, som først ble brukt for å beskrive de tilfellene hvor en prest levde i samfunnet heller enn i et kloster. Det har siden blitt brukt om skillet mellom verdslighet og religiøsitet. Sekularisering har også blitt definert som oppmerksomhet til ting i det nåværende liv. På 1800 tallet oppstod behovet for å skape lover som ikke kunne sies å stamme fra Gud, men fra politikk som var fri fra religion og religiøs påvirkning. (Cane, 2009)

I moderne tider har sekularisering blitt brukt som et begrep som skiller religion og stat. Det vil si at religionen ikke skal ha innvirkning på hverken lovgivende, utøvende eller dømmende makt, og at myndighetene i en stat ikke skal blande seg i befolkningens valg av religiøs tilhørighet. (Cane, 2009).

Sekularisering har ingen offentlig definisjon, men mange har en generell oppfattelse av hva som ligger i ordet likevel. De fleste virker å være enig i at det handler om skille mellom stat og religion eller stat og kirke. Utover det er det flere ulike måter å tolke begrepet på. Ingvill T. Plesner tar opp sekularisering i artikkelen «*Secularism - A Quest for Privatization of Religion?*». Hun stiller blant annet spørsmål om sekularisering som en rettighet og viser til *Refah Partisi m.fl mot Tyrkia* hvor menneskerettsdomstolen (EMD) har referert til «*the principle of secularism*». De virker da å gå ut i fra at sekularisering er et menneskerettsprinsipp, eller i hvertfall at det er et prinsipp som går overens med menneskerettighetene. (Plesner, 2010, s.296)

De fleste sakene hvor sekularisering har blitt trukket frem har handlet om forbud mot religiøse hodeplagg i det offentlige rom. Da har sekularisering blitt brukt som argument for å tillate slike forbud. I Tyrkia i 2004 ble en kvinnelig muslimsk medisinstudent nektet å bruke hijab¹ ettersom det stred mot sekularisering, som ble tolket som strengt skille mellom stat og religion. (Plesner, 2010,

¹ Muslimsk hodeplagg som dekker hår og nakke.

s.297) I land som Frankrike og Tyrkia har nettopp sekularisering blitt ført som et argument og legitimert forbud og tiltak som har vært ment å sikre en religionsfri sone i det offentlige rom. Disse landene har såkalt religionsnøytralt styresett og det virker dermed naturlig at de prøver å holde samfunnet fri for stor religiøs påvirkning.

Mindre selvsagt er det at land som fremdeles har statskirke eller klart følger en bestemt religion også setter inn slike forbud og begrunner det med at religion er en privatsak eller hevder at de skal være religionsnøytrale. Plesner peker ut både Norge og Danmark som to av disse landene som begge fremdeles har statskirkesystemet i behold, til tross for at Norge offisielt gikk vekk fra statskirkesystemet i 2012. Begge stater har forbudt hijab på ulike arenaer. Danmark har forbudt bruk av hijab i arbeidslivet, også i private foretak, og begrunner det med at religion skal være en privatsak. Norge på sin side har forbudt bruk av hijab i politiet fordi politiet representerer staten som skal være nøytral med hensyn til religion og verdier. (Plesner, 2010, s.297f)

Religionsfrihet og sekularisering

Man kan snakke om en positiv og negativ måte å tolke sekularitet på. Positiv sekularitet vil si at alle er fri til å ha den religionen de ønsker og leve ut etter denne fritt. Negativ sekularitet vil på den andre siden innebære at alle som ikke tilhører en religion skal slippe å måtte forholde seg til den. Begge måter å tolke sekularitet på vil potensielt kunne føre til kollisjon med religionsfriheten. Den positive vil kunne føre til at enkeltpersoner i religiøse samfunn samt ikke-medlemmer føler seg påtvunget religiøs påvirkning de ikke ønsker. Den negative vil kunne føre til at de som føler religionen er en så stor del av livet deres at de må utøve og uttrykke den fullt ut også i det offentlige rom opplever religionsfriheten utilfredsstillende. (Plesner, 2010, s.311)

Det finnes som nevnt ingen klar definisjon på sekularisering som det hersker full enighet om, og det kan dermed tolkes på flere ulike måter. Det vil også si at det er ulike måter å se på sekularisering i forhold til religionsfrihet.

På samme måte som absolutt frihet vil føre til mangel på frihet for noen, vil en forståelse av sekularisering som innebærer at staten ikke skal blande seg i religiøse saker potensielt føre til et samfunn hvor enkelte opplever å få religionsfriheten innskrenket på grunn av at andre tar

religionsfriheten fullt ut. I et slikt samfunn vil enhver religiøs handling være velkommen, både i det offentlige og private rom. Da vil sekulariseringen føre til en forståelse av religionsfrihet i videste forstand, det vil si at alle kan gjøre som de vil relativt fritt vil så lenge det skjer i religionens navn.

Sekularisering kan på den andre siden tolkes som fravær av religion, og da vil den religiøse friheten være snevrere, og bestå i at man kun kan praktisere religionsfrihet inni sitt eget hode og ellers helt privat.

For mange religiøse mennesker er det viktig å kunne uttrykke troen sin utenfor sitt eget sinn. Dersom staten kun tillater at man får ha den overbevisningen man vil i sitt eget hode, men ellers må late som ingenting utad vil det neppe anses tilstrekkelig å sikre religionsfriheten. «*Personal integrity and individual identity is not something that is left behind at home*». (Plesner, 2010, s.304)

Den personlige overbevisningen kan ingen blande seg i, og alle stater som har innført religionsfrihet har dette som et minimum for å sikre religionsfrihet. (Plesner, 2010, s.303) Verre er det å bestemme hvor grensen går på andre siden. Å finne ut hvor langt ut man kan ta religionen sin uten at staten kan blande seg inn.

I forhold til hvor grensen går for hvor langt mennesker får uttrykke og leve ut sin religiøse tro er det relevant å se på hva som defineres som offentlig og private rom. Dette ettersom sekularisering ofte blir ansett å være et prinsipp som tillater religionsfrihet i det private rom. Hvor grensen går mellom privat og offentlig blir dermed nødvendig å avklare ettersom det har betydning for hvor langt staten kan blande seg. Så lenge det ikke gjelder ulovlige handlinger, er alle fri til å gjøre som de ønsker i sitt eget hjem eller andre private områder. Staten har imidlertid en helt annen mulighet til å blande seg og regulere handlinger i offentlige områder.

Det offentlige rom kan defineres som områder som alle har tilgang til. Dette er likevel ikke en helt treffende definisjon ettersom det ikke bare er offentlig eide områder alle har tilgang til. Det finnes også privateide områder, som for eksempel spisesteder, hvor folk flest har tilgang. Tilsvarende finnes det offentlig eide områder hvor folk stort sett ikke har tilgang, som kontorer, fengsler m.m. (Plesner, 2010, s.308)

Religionsfrihet og sekularisering i Norge og Frankrike

Det skal videre gjøres rede for hvordan Norge og Frankrike sikrer religionsfrihet i praksis. Jeg vil blant annet se på lovgivning som kan ha betydning, og videre se på deres måte å forstå sekularisering på. Dette er nødvendig å ha som bakgrunn for å forstå hvorfor Norge og Frankrike ser ut til å sette grensen for religionsfrihet ulikt, og forholder seg ulikt i saker som har med religionsfrihet og religiøse symboler å gjøre.

Norge

Norge er bundet av EMK, og inkorporerte dermed også religionsfriheten (art.9) i Lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven) i 1999. Religionsfriheten fremgår også indirekte av Grunnlovens §§ 2 og 92, hvor det er presisert at Norge skal følge menneskerettighetene og dermed også religionsfriheten.

Det moderne konseptet med fokus på individuelle rettigheter, deriblant religionsfrihet, oppstod først i USA og har siden blitt overført til andre deler av verden. Dette innebærer blant annet fravær av en statsstyrt religion. (Modéer, 2012, s.29) For Norges tilfelle kan det langvarige statskirkesystemet virke uforenelig med disse individuelle rettighetene.

Luthersk kristendom har vært offisiell religion i Norge siden reformasjonen i 1536-37. Det fremgikk av Grunnloven av 1814 at dette skulle fortsette å være statens offisielle religion, og dette ble først endret i 2012. (Smith, 2010, s.124)

I dag er statskirkeordningen formelt fjernet, men det er mye som tilsier at det er riktigere å si at den i praksis kun er nedgradert. Til tross for den tilsynelatende endringen av statens forhold til den lutherske religionen har Den Norske Kirke fremdeles en særstilling i staten, både økonomisk og verdimessig. Selv etter endringen av § 2 i 2012 fremgår det at «*Verdigrunnlaget forblir vår kristne og humanistiske arv. Denne Grunnlov skal sikre demokratiet, rettsstaten og menneskerettighetene.*» Så til tross for at Norge skal ivareta menneskerettighetene, og dermed religionsfrihet, beholder luthersk kristendom litt av den posisjonen den har hatt de siste 500 årene. Dette kan virke uforenelig med religionsfriheten ettersom det da tilsynelatende innebærer å sette en bestemt religion foran de andre. Dette argumentet fremgår også av forarbeidene til endringen. I Innstilling fra Kontroll- og

Konstitusjonskomitéen understrekes det at en moderne stat som ønsker å sikre likebehandling ikke bør favorisere et bestemt trossamfunn med en offentlig posisjon. (Kontroll- og konstitusjonskomitéen, 2015, pkt. 1.3)

Njål Høstmælingen tar opp de menneskerettslige problemene med verdiformuleringen i Grl § 2, og sikter særlig til formuleringen rundt de kristne verdiene. Han peker på vanskelighetene med å sette grenser mellom kristendom og andre religioners verdier i denne forbindelse. Både nestekjærighet, sannhet og omsorg er verdier som kan sies å være grunnleggende også i andre religioner enn kristendom, men de vil samtidig utgjøre et kristent verdigrunnlag. I tillegg til grensen mot andre religioner er også grensen mot politiske verdier uklar her. (Høstmælingen, Lindholm og Plesner, 2006, s.96) Den nye bestemmelsen tar over den eldres plassering under «Om statsformen» og når de i tillegg har valgt å legge inn formuleringen «forblir» tyder på at tanken er å beholde fokus på kristendom slik det har vært gjort tidligere. Høstmælingen mener at det å beholde en slik verdiparagraf kan oppfattes som monopolisering og ekskludering av andre religioner. (Høstmælingen, Lindholm og Plesner, 2006, s.97)

Endringene etter 2012 har hatt størst betydning i forhold til at staten ikke lenger håndterer religiøse saker som før. Det er ikke lenger krav om medlemskap i Den Norske Kirke for statsråder og kirken har blitt mer autonom og utnevner selv proster og biskoper. (Kirkeaktuelt, 2012) Til tross for skeptikerens bekymring over det at kristne verdier særlig skal ivaretas har det i praksis vist seg å ha lite betydning når det kommer til rettslige og byråkratiske avgjørelser. To Høyesterettsavgjørelser fra 1983 og 2001 behandlet indirekte temaet rundt religionsfriheten og det tette forholdet mellom staten og Den Norske Kirke. (Schmidt, 2011, s.138f)

Dommene er rett nok avsagt før grunnlovsendringen i 2012, men de kan fortsatt være relevante ettersom det virker å være snakk om en mer formell endring som går direkte på forholdet mellom staten og Den Norske Kirke, og Grl. § 2 fremdeles har formuleringen «*forblir vår kristne [...] arv*».

Spørsmålet om Grl § 2 praktiske betydning kom opp i Rt.1983 s.1004 da en sogneprest hevdet at Abortloven fra 1978 var et brudd på det kristne verdigrunnlaget som han mente staten var forpliktet til å handle i tråd med. Førstvoterende trakk frem religionsfriheten som Norge er bundet av, og uttalte at i Norges «*pluralistiske samfunn [...] ville det være uakseptabelt om Grunnlovens bestemmelser om statsreligionen skulle stille opp forfatningsrettslige skranker for hvordan lovgiveren kan regulere borgernes alminnelige livsforhold.*» (s.1016) Videre blir det understreket

eksplisitt at den (nå tidligere) formuleringen i Grl § 2 om luthersk kristendom som statsreligion ikke kan sies å ha betydning for saker utenom de som angår Den Norske Kirke. Til tross for at det i utgangspunktet kan virke som et brudd på religionsfriheten å tillegge en bestemt religion særlig betydning innen en stat ser det etter denne dommen ikke ut som Norges statskirkeordning er problematisk i den forbindelse.

Også i Rt.2001.s.1006 kom spørsmålet om statskirkeordningen på spissen. Saken gjaldt fritak fra KRL undervisning. En gruppe foreldre gikk til sak fordi de mente det var i strid med bl.a EMK art.9 at de ikke fikk ta barna ut av KRL undervisningen som de mente var forkynnende og ensidig luthersk kristen. De fikk ikke medhold i Høyesterett. Høyesterett mente at så lenge undervisningen er pluralistisk, nøytral og objektiv er det ikke i strid med religionsfriheten, og det at KRLfaget hadde et særlig fokus på kristendom hadde sin naturlige forklaring i Norges historie og kulturarv. Det var videre presisert at undervisningen ikke skulle være forkynnende (dette punktet gjelder også for dagens religion, livssyn og etikk, jf Opplæringslova § 2-4), og dette var et viktig element som tilsa at det ikke forelå brudd på religionsfriheten.

I forhold til verdiformuleringen i § 2 uttaler Høyesterett i Rt.2001 s.1006 at «*Den kristne og den humanistiske tradisjon framhever begge blant annet sannhet, menneskeverd, nestekjærighet, demokrati og menneskerettigheter. Dette er felles verdier for nesten alle i Norge uansett religion og livssyn.*» Det blir videre vist til EMD dommen Kjeldsen m.fl mot Danmark hvor EMD uttalte at konvensjonen ikke krever at undervisning i skolen skal være nøytrale i forhold til de ovenfor nevnte verdiene. (Rt.2001 s.1006, s.1029)

Som man kan se av disse dommene mente Høyesterett allerede før 2012 at formuleringen som knyttet kristendommen til staten ikke betydde at staten dermed var bundet til å følge kristne regler og verdier i sin myndighetsutøvelse. Etter endringen hvor kirken i tillegg er formelt skilt fra staten er det enda større grunn til å anta at dette gjelder også i dag. Utviklingen må kunne sies å støtte dommenes resultat.

Å opprettholde religionsfrihet innebærer ikke bare at staten ikke skal angripe andres trosoppfatninger, men den plikter å legge til rette for at andre trossamfunn også har mulighet til å praktisere sin tro. I hvor stor grad det forventes at staten gjør en aktiv innsats er uklart.

I Norge sørger staten for å gi økonomisk støtte til andre trossamfunn tilsvarende det Den Norske Kirke mottar. Denne retten på økonomisk støtte fremgår av Grl § 16. (Hegstad, 2005, s.245) og går direkte på ivaretagelse av religionsfriheten. Det er imidlertid de som synes det er upassende at et slikt bidrag kun blir gitt som plaster på såret for at Den Norske Kirke har slik en særstilling, og det i tillegg ikke er alle kostnadene fra Den Norske Kirke som blir regnet med når man beregner hva de andre trossamfunnene får sin støtte. Det sistnevnte kan imidlertid ha sin forklaring i forhold til hva Den Norske Kirke har å si for Norges kultur. Dette er også i tråd med det Høyesterett uttalte i Rt.2001 s.1006.

Norge har lang tradisjon som kristent land, og det finnes flere historiske byggverk som er direkte knyttet til Norges historie som kristent land. Dette kan være verdt å ta vare på uavhengig av hvorvidt staten holder seg til en bestemt religiøs tro eller ikke. Økonomisk støtte til å bevare de over 1600 kirkene i landet kan altså handle like mye om å ivareta norsk kultur og historie enn å støtte en bestemt religiøs tro. (Schmidt, 2011, s.146)

Frankrike

I Frankrike fremgår religionsfriheten flere steder, også implisitt, både i grunnloven, dens forarbeider og gjennom menneskerettserklæringen fra 1789. (Garay et al, 2005, s.791) I artikkel 1 i den franske grunnloven fremgår det at Frankrike skal sikre alle borgerne likhet for loven, uavhengig av forskjeller i kjønn, rase og religion. Staten skal videre respektere alle trosoppfatninger. Også i menneskerettserklæringen fra 1789 ble det lagt inn flere vedtekter som sikrer religionsfrihet. Blant annet i art. 10 står det at «*Alle skal få ha sine oppfatninger i fred, selv religiøse*». (Egen oversettelse) (Garay et al, 2005, s.790f).

I erklæringens art.4 er det presisert hva som ligger i friheten. Det går ut på at man kan mene, handle og leve som man ønsker så lenge det ikke skader andre. I 1977 uttalte det konstitusjonelle rådet at tankefrihet måtte anses å være et av grunnprinsippene bak landets lover, og denne friheten ble også gjort til et av grunnprinsippene samme år. (Garay et al, 2005, s.791)

Frankrike sikrer formelt religionsfrihet, men staten har samtidig lang tradisjon med å separere stat og religion. Dette ble lovfestet i Lov om skille mellom kirke og stat fra 1905. Frankrike er en sekulær stat og de er ivrige etter å passe på at religion ikke får innvirkning i loven, og at staten på

sin side skal være nøytral når det kommer til religion. (Daly, 2012, 584). Denne måten å tenke på kalles *laïcité*. Det er en av grunnpilarene i Franske stat og kan nærmest ansees som et sekulariseringsprinsipp. Staten skal være nøytral og religionsfriheten skal sikres.

Den franske staten er bygget på de politiske verdiene frihet, likhet og brorskap. Den franske republikanske modellen er sterkt fokusert på det offentlige interesser og fatter beslutninger ofte basert på dette, selv om det kan innebære krenkelser av grunnleggende rettigheter som religionsfrihet. Et eksempel på dette fokuset er at innvandrere må signere en kontrakt, «*accueil et integration*», når de entrer landet, hvor blant annet *laïcité* står listet opp som et av flere verdier som er udiskutable. (Ferrari, 2010, s.27f)

Det er på ingen måte klinkende klart hva som ligger i *laïcité* (Daly, 2012, s.590). Det er mange ulike måter å tolke det på. Det er heller ikke rart ettersom det kan sies å være et sekulariseringsprinsipp, når det som nevnt hersker uenighet om hva som menes med sekularitet vil det samme gjelde for *laïcité*.

Eoin Daly, dr. ved Irlands Nasjonale Universitet, har omtalt *laïcité* som et heller tynt konsept når det kommer til den friheten den franske staten ønsker å fremme, i hvert fall når det gjelder religionsfriheten. Som nevnt kan religionsfriheten tolkes på litt ulike måter. Man kan se på det som frihet til å praktisere religionen sin fritt, eller man kan se på det som frihet fra å bli påvirket av religion. Som med sekularisering og frihet generelt gjelder det alltid å balansere behovene til ulike grupper, da de sjelden går overens og det er umulig å sikre at alle til enhver tid får handle helt fritt. *Laïcité* har vist seg å særlig ivareta sistnevnte forståelsen av religionsfrihet, noe som i praksis kan føre til brudd på den første tolkningen av religionsfrihet. (Daly, 2012, s.585 og s.587)

Som Ingvill Plesner, fokuserer også Eoin Daly på forskjellen på frihet i den private og den offentlige sfæren. Det å henvise all religiøsitet til det private rom gjør det lettere for Frankrike å gjennomføre ønsket om å være en kulturelt, religiøst og etnisk nøytral stat, hvor politiske verdier står i sentrum. Det å nekte bruk av religiøse symboler i det offentlige rom er et forsøk på å dempe religiøs påvirkning som igjen truer den felles republikanske identiteten Frankrike ønsker. (Plesner, 2006, s.73) Det hersker imidlertid usikkerhet rundt hvorvidt det er Frankrikes institusjonelle ledelse som skal være nøytral eller om det også skal gjelde alle offentlige området i samfunnet. (Daly, 2012, s. 592) Forbudet om bruk av religiøse symboler på skole og arbeidsplass vitner om det siste.

Privatiseringen av religion og den franske statens nøytralitet refereres til som *laïcité integrale*. (Daly, 2012, s.590)

Daly trekker også frem det republikanske samfunnet. En av grunnene til at Frankrike er strenge når det kommer til å forby religiøse symboler og handlinger i samfunnet, kan være at det går dårlig overens med deres oppfattelse av et republikansk samfunn. Et godt republikansk samfunn må være fri for religion for å skape det sosiale samholdet som er nødvendig for at republikken skal fungere. Radikale religiøse handlinger og symboler vil kunne være i strid med de franske verdiene, frihet, likhet og brorskap. Bruk av dekkende plagg som burka vil potensielt være et tegn på undertrykkelse og mangel på autonomi, som ikke er i tråd med de verdiene den franske stat ønsker å fremme og støtte. (Daly, 2012, s.593) Det virker som det som skjer i det franske samfunnet blir oppfattet som en representasjon av den franske staten, og at det dermed er viktig for staten at ingen fremmer verdier som den franske stat ikke kan stille seg bak.

Noen kritiserer den franske statens innblanding og mener at dersom staten er så opptatt av å skille religion og stat bør staten heller ikke styre med å forby ulike religiøse handlinger i samfunnet. Slike forbud har bakgrunn i en tolkning av religion, noe som staten egentlig ikke skal begi seg inn på følge dem selv. (Daly, 2012, s.595)

I Frankrike er det, som med legalitetsprinsippet i Norge, ikke mulig å sette stopper for en rettighet dersom det ikke fremgår i lov. Dette gjelder også religionsfrihet, og det fremgår indirekte av menneskerettserklæringen fra 1789. (Garay et al., 2005, s.803) I art. 10 står det at «*Alle skal få ha sine oppfatninger i fred, selv religiøse, så lenge manifestasjonen av disse meningene ikke kolliderer med etablert lov og orden.*» (egen oversettelse) (Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen, 1789)

Religionsfriheten skal ikke føre til handlinger som ikke respekterer offentlig trygghet, fred og helse. Det konstitusjonelle rådet har ved flere anledninger tillatt begrensninger av religionsfriheten for å beskytte andre konstitusjonelle rettigheter og verdier. Et eksempel er en sak fra 1977 om hvor mye som kunne kreves av lærere ved en religiøs privatskole i forhold til å handle ut fra deres egen overbevisning og etter eget skjønn fremfor det som var statuert av skolen. Rådet kom frem til at så lenge lærerne respekterte skolens religiøse karakter var det ingen grunn for skolen til å kreve noe mer som kunne begrense lærernes frihet på annen måte. (Garay et al., 2005, s.804)

Olivier Roy, professor i statsvitenskap, trekker frem konteksten og laïcités historie og hvordan det ble et sentralt prinsipp i Frankrike. Det er loven om skillet mellom kirke og stat fra 1905 som er den juridiske basen for laïcité. (Loi concernant la séparation des Eglises et de l'Etat, 1905) Loven bygger på reaksjonene mot den katolske kirkens makt over folket før revolusjonen i 1789. Det er mulig at Frankrikes tidligere dårlige erfaring med å slippe religionen til i maktposisjoner gjør at de er særlig opptatte av å holde synlig religiøsitet vekke fra samfunnet. (Roy, 2009, s.2)

Herman T. Salton skriver sin artikkel «*France's Other Enlightenment: Laïcité, Politics and the Role of Religion in French Law*» at selv om laïcité begynte som et tydelig brudd med den katolske kirken, har det siden blitt mye mer komplekst og nyansert. (Salton, 2012, s.30) Noe av grunnen til dette er at det har kommet flere ulike religiøse samfunn til staten de siste tiårene. Det kan vanskeliggjøre bruddet mellom verdslighet og religiøsitet, ettersom noen av de områdene hvor det tidligere var enkelt å skille ut noe som religiøst og noe som verdslig nå ikke er like lett i forhold til enkelte religioner. Staten eller folket brøt med en kirke som kunne leve ut religionen sin på siden av samfunnet, mens det nå har kommet nye religioner til som i større grad trenger å uttrykke sin religion utad i samfunnet for å føle at de følger den i det hele tatt. Det er da problematisk å holde på bruddet fra laïcités begynnelse.

Laïcité kan på en måte virke uforenelig med religionsfrihet, jf Dalys omtalte av laïcité som et tynt konsept. Likevel, mener Salton, kan laïcité og religionsfrihet også sies å være komplementære, og den ene tilstanden er avhengig av den andre. Dette ettersom et samfunn basert på laïcité uten religionsfrihet ville være selvmotsigende all den tid laïcité bygger på blant annet frihet. (Salton, 2012, s.31)

Som nevnt vil sekularisering ofte betegnes som det å holde religionen innenfor det private rom og utenfor det offentlige rom. Definisjonen av offentlige og private rom virker å variere mellom ulike land. I Frankrike er det uklart hvorvidt ønsket deres om å holde stat og religion atskilt skal gjelde alle områder i staten eller om det er begrenset til det som direkte angår den franske staten i seg selv. Dette er ikke offisielt avklart i teorien, men i praksis kan det virke som laïcité har betydning langt utover myndighetenes rom. (Daly, 2012, s.592)

Oppsummering og sammenligning

Både Norge og Frankrike har sørget for å sikre religionsfriheten ved lov. Det er uansett ulike grunner til at det er rimelig å stille spørsmål om hvor godt den er sikret i praksis, og det gjelder begge statene. I Norges tilfelle gjelder det forholdet mellom staten og Den Norske Kirke, som selv etter endringen i 2012 virker å være tettere enn for andre trossamfunn, jf GrL. § 2. Det har imidlertid vist seg å stort sett ha betydning i saker som direkte gjelder Den Norske Kirke. Et eksempel på dette er at ansettelse av prester ikke lenger ligger til staten. Norge har lenge vært et kristent land hvor staten har hatt et tett forhold til religionen. Frankrike har på sin side siden revolusjonen hatt fokus på å skille stat og kirke, noe som til og med ble lovfestet i 1905, som en motsetning til den norske Grunnlovens § 2 som statuerer landets kristne arv.

Både Norge og Frankrike anses å være sekulære stater. Når de likevel har så ulikt syn på statens forhold til religion er det sannsynlig at de tolker sekularisering på to ulike måter. Norge heller nok mer mot en positiv sekularitet, hvor sekularisering betyr at staten ikke skal blande seg i religiøse saker og religiøse er frie til å utleve sin religiøsitet, mens Frankrikes *laïcité* virker å ha mest til felles med den negative sekulariteten. Det vil si at skille mellom stat og religion betyr at religionen skal fjernes fra offentlige områder, og statlig virksomhet skal være fri fra religiøsitet. Begge stater kan sies å være sekulære til tross for tydelig ulik håndtering, men de tolker trolig sekularisering noe forskjellig. Siden det ikke finnes noen offisiell definisjon på sekularisering, har det lite for seg å vurdere hvem som har den riktige oppfattelsen. Deres tolkning virker å basere seg på deres utgangspunkt med tanke på historisk bakgrunn, politisk virkelighet, påvirkning utenfra osv.

Adgangen til å bruke religiøse symboler i Norge og Frankrike

Et synlig tegn på religion i samfunnet er bruken av symboler, klesplagg, smykker eller annet som kan knyttes til religion. Det å se på adgangen til bruk av religiøse symboler i Norge og Frankrike vil kunne gi et bilde på hvor langt religion tillates i samfunnet. Statenes oppfattelse av private og offentlige rom vil bli tydeligere når man ser hvor langt ut i samfunnet staten tillater synlig religiøsitet. Hvor grensen mellom private og offentlige rom går har betydning ettersom sekularisering ofte handler om å tillate religion i det private rom, men ikke i det offentlige rom.

Religiøse symboler

Utgangspunktet for bruk av religiøse symboler er at det er lovlig og man står fritt til å anvende dette som man vil. Det fremgår indirekte av religionsfriheten. Det er likevel en mulighet å forby dette da det kan stride mot andre rettigheter eller verdier som står sentralt i staten. Det finnes mange eksempler på religiøse symboler. Jeg skal her ta for meg bruk av religiøse symboler særlig illustrert ved adgangen til bruk av burka, niqab og hijab som anvendes av muslimske kvinner for å skjule hele eller deler av kropp, hode og ansikt.

Burka er et heldekkende plagg som dekker alt på den som går med den, inkludert ansikt. Niqab kan, brukt sammen med heldekkende kroppsplagg, føre til tilsvarende dekning. En av grunnene til at burka og niqab har blitt forbudt er argumenter som går på sikkerhet. Dette gjelder både personlig sikkerhet og rikets sikkerhet. Dette etter at det ved flere anledninger har skjedd at menn og kvinner har klart å unnsnippe å bli tatt for kriminelle handlinger etter å ha flyktet kledd i et av disse plaggene. Blant annet klarte en av de mislykkede selvmordsbomberne i London 21.juli 2005 å flykte vekk forkledd med burka. (Howard, 2012, s.30)

Hijab, niqab og burka slik de brukes i dag stammer fra Nord Afrika og Midt- Østen tidlig på 1980 tallet. Da ble de brukt som et tegn på tilhørighet til politisk islam som vokste frem i forbindelse med den iranske revolusjon i 1979. (Dunlap, 2012, s.1000) Frykten for spredning av en viss type holdninger er en grunn til at disse heldekkende plaggene er helt eller delvis forbudt. Dette ettersom bruken av disse klærne blir delvis ansett som et symbol på fundamentalistiske holdninger som i stor grad kolliderer med moderne vestlige verdier og idéer. (Howard, 2012, 31f)

Det som gjør det vanskelig å regulere bruken av hijab og lignende er at ikke alle går med disse plaggene av samme grunn. Man kan grovt sett dele de som bruker slike plagg i to grupper, de som går med det fordi de føler seg tvunget til det, og de som går med det fordi de ønsker det selv. Hvorvidt man tillater eller forbyr bruken av dette handler om hvilken av sidene man lar telle mest. Spørsmålet blir hvorvidt man skal la de som allerede er frie få beholde friheten sin, eller om man skal frigjøre de som ikke er frie.

I tiden etter revolusjonen har nok mange kvinner brukt de dekkende plaggene, særlig hijab, frivillig, og de føler seg ikke truet eller tvunget til å gå med det. De har vokst opp med det og føler det er en

del av dem som muslimsk kvinne. Så man kan tenke seg at forholdet til hijab og de andre plaggene har endret betydning med tiden, og kan nå være en nøytral eller positiv ting for mange til tross for at det begynte som noe negativt forbundet med undertrykkelse av kvinner. De som ikke støtter loven om å forby religiøse plagg og symboler er nok imot den med tanke på alle de som nå frivillig går med hijab osv. Å nekte dem muligheten til å gå med disse plaggene kan da anses som diskriminerende eller hvert fall som et brudd på religionsfriheten. De som er for loven har sannsynligvis de som føler seg tvunget til å gå med plaggene i tankene. Det å nekte bruk av slike plagg er en måte å nekte de som tvinger plaggene på andre. Det er å hindre fundamentalistiske og ekstreme grupper å utfolde seg og styre andres liv som de ønsker. Begge sidene har nok rot i virkeligheten. Spørsmålet er om friheten til de som går med hva de vil eller friheten til de som går med det andre sier de skal gå med er viktigst å verne om. Det er vanskelig å forene.

Norge

I NOU fra 2013 om en helhetlig tros- og livssynspolitikk fremgår det at «*Staten må først og fremst respektere tros- og livssynsfriheten, dvs. unnlate å krenke den gjennom lovgivning, fysiske handlinger, indoktrinering eller nedsettende ordbruk.*» (Kulturdepartementet, 2013, pkt.8.3)

Religionsfrihet kommer frem på ulike måter i norsk lovgivning både indirekte og direkte. Det fremgår imidlertid av Menneskerettsloven § 3 at ved en eventuell motstrid skal EMK gå foran. Det er dermed i det følgende mest relevant og tilstrekkelig å diskutere grensene for religionsfrihet etter EMK art.9.

Siden 2010 har bruk av iøyenfallende religiøse symboler vært forbudt i Frankrike. I kjølevannet av dette har en omfattende debatt om retten til bruk og forbud mot hijab blusset opp i Vest-Europa. Debatten har vært tilstede også i Norge. Her er det bruken av hijab i politiet som har vært særlig oppe til diskusjon. I 2009 foreslo Politidirektoratet å tillate hijab i politiet, men forslaget ble trukket tilbake. (Vogt, 2015)

Justisdepartementet og Likestillings- og diskrimineringsforbundet viser seg å være uenige når det kommer til forholdsmessighetsvurderingen. Departementet påpeker at offentlige myndighetsorganer forventes å følge de grunnleggende prinsipper om habilitet, likhet og saklighet, og det vil være vanskelig å skape tillit blant folk om at disse prinsippene blir ivaretatt dersom man tillater at de er synlig tilhenger av en bestemt religion, som det å bruke hijab vil vise. (Justis- og Politidepartement, 2010)

I Norge har man altså et forbud mot religiøse plagg i politiet, som er en direkte representant for staten, men det er ikke forbudt i skolen eller samfunnet ellers. I forhold til forståelsen av sekularisering hvor religion tillates i det private rom, men ikke i det offentlige rom, kan det da virke som Norge anser det offentlige rom å kun være det som kan knyttes direkte til staten og myndighetene.

Spørsmålet om forbud mot bruk av religiøse hodeplagg vil være i strid med religionsfriheten ble også tatt opp av Justisdepartementets lovavdeling. De påpekte de mange dimensjonene i art.9. Den vide formuleringen gjør det mulig å tolke friheten på ulike måter. (Justis- og Politidepartementet, 2010) Både negativ frihet fra religion og frihet til religion kan inngå i bestemmelsen, noe som gjør det vanskelig å finne ut hvor grensene går bare ved å se på ordlyden. EMD har også ved flere anledninger uttalt at statene har ganske vid adgang til å selv bestemme hvor grensen går.

Dette kan leses ut av blant annet *Leyla Sahin mot Tyrkia* i 2005. I denne saken var både retten til religionsfrihet og retten til undervisning krenket ettersom studenten Leyla Sahin ble nektet å bruke religiøse plagg etter et vedtak om dette ved Universitetet i Istanbul. EMD kom frem til at forbudet kunne regnes som rettmessig unntak etter EMK art.9 (2), ettersom formålet om å sikre sekularitet og likestilling som statlige verdier var tilstrekkelig. Domstolen la vekt på det stadig økende presset fra islamistisk hold, og det var dermed i Tyrkia ekstra viktig å holde disse holdningene på avstand ved å fremme sekularitet og ikke religiøse symboler.

«[Secularism is]undoubtedly one of the fundamental principles of the Turkish State which are in harmony with the rule of law and respect for human rights, may be considered necessary to protect the democratic system in Turkey. An attitude which fails to respect that principle will not necessarily be accepted as being covered by the freedom to manifest one's religion and will not enjoy the protection of Article 9 of the Convention» (avsn. 114)

Det virker altså som EMD har lav terskel for å gi statenes grunnverdier stor vekt. «*Where questions concerning the relationship between State and religions are at stake, on which opinion in a democratic society may reasonably differ widely, the role of the national decision-making body must be given special importance*». (dommens avsn.109) EMD viser stor respekt for at ulike demokratiske samfunn tolker forholdet mellom sekularitet og religion ulikt, og impliserer at det er viktig at statens eget lovverk og de verdiene staten har lagt til grunn som viktige skal vektlegges i slike saker.

Med dette som bakgrunn er det imidlertid ikke sikkert at tilsvarende saker som Leyla Sahin saken hadde fått et likt resultat i Norge. Norge er ikke i samme grad som land som Tyrkia og Frankrike presset av fundamentalistiske holdninger. Dette henger trolig sammen med at det i Norge lever betydelig færre muslimer enn i de andre to statene, og muslimer har langt mer begrenset samfunnsinnflytelse. Staten har dermed ikke det samme behovet for å holde religionen deres unna av frykt for at ekstreme grupper skal få innflytelse. Norge har heller ikke like sterkt hevdet å være en absolutt religionsnøytral stat, noe GrL § 2 er et tegn på, og sekularisering er heller ikke eksplisitt særlig fremmet som et av grunnprinsippene i staten. Hvis man skal følge det som virker å fremgå av EMDs praksis vil det at Norges utgangspunkt er så grunnleggende forskjellig fra Tyrkia og Frankrikes, på området som gjelder religion, tilsi at tilsvarende sak ikke nødvendigvis vil ende med samme resultat.

Religiøse symboler i skolen

Foruten generell bruk av religiøse symboler i samfunnet, har bruken av dette i skolen vært en egen debatt. En av grunnene til at man kan ønske å begrense bruk av religiøse symboler er blant annet hensyn til at de som ikke bruker religiøse symboler ikke skal bli påvirket, føle seg presset av eller bli holdt på avstand av andres bruk. Skolen er en arena hvor mange mennesker kommer sammen daglig, og hvor bruken av religiøse symboler potensielt kan være en barriere for samarbeid og vennskap. Foruten påvirkning mellom elevene selv, kan det at en lærer bruker synlige religiøse symboler ha tilsvarende betydning.

I artikkelen «*Forbud mot niqab og burka i den offentlige skolen*» tar Julia Köhler Olsen opp problemstillingen om hvorvidt det å skape og/eller beholde et nøytralt og sekulært miljø i skolen er tilstrekkelig formål for å innskrenke religionsfriheten. (Olsen, 2010, s.411)

Hun stiller spørsmål om hvorvidt det å nekte bruk av burka og niqab i skolen fører til usaklig forskjellsbehandling av de som ønsker å bruke det. Dette vil kunne være tilfellet dersom man nekter bruken av disse plaggene selv om man tillater bruk av andre religiøse symboler, som kors i halsen eller lignende. Å tillate bruk av religiøse symboler, men unnta burka og niqab fra denne adgangen krever en saklig grunn for at det ikke skal være snakk om diskriminering. (Olsen, 2010, s.419)

19.mars 2010 kom lovavdelingen i Justisdepartementet med en uttalelse angående et eventuelt forbud mot hijab i skolen. De kom der frem til at ettersom hijab ikke dekket til ansiktet, på samme

måte som niqab og burka gjør, ville det ikke være like påtrengende behov for å nekte bruken av hijab i forhold til de to andre mer tildekkende alternativene. Mange av de argumentene som gjorde seg gjeldende ved forbud av niqab og burka vil ikke gjelde ved bruk av hijab nettopp på grunn av den avgjørende forskjellen ved at ansiktet vises. Det å nekte bruk av hijab ville dermed i større grad innebære en krenkelse av religionsfriheten ettersom det ikke er sterke nok grunner til å forby det. (Olsen, 2010, s.408)

Lovavdelingen gikk inn på EMK art.9, vilkårene for unntak i 2.ledd, og relevant EMD praksis. I flere av dommene understreker EMD at hver stat har en viss skjønnsmargin på området stat-religion. Det vil dermed si at det som hadde vært et brudd på religionsfriheten i et land ikke nødvendigvis er det i et annet. Det beror på hvordan staten stiller seg i forhold til religion generelt. Hvis en stat går inn for å skille stat og religion, vil det nok være mindre sannsynlig at et eventuelt forbud mot religiøse symboler blir slått ned på, fordi det er i tråd med statens tradisjoner og oppfatninger knyttet til forholdet mellom stat og religion. I den forbindelse peker lovavdelingen på det faktum at Norge tradisjonelt og fremdeles har et sterkt bånd til kristendommen, og at det dermed tillates enkelte religiøse handlinger (gudstjeneste rundt juletider blir nevnt som eksempel) i skolen. Det å da nekte hijab vil fremstå som inkonsekvent. (Uttalelsen, pkt.2.4.2.)

Det lovavdelingen konkluderer med er altså i tråd med det som kan leses ut fra EMD praksis på området. Den skjønnsmarginen hver stat har virker å gå mer på hvordan de stiller seg til religion generelt, ikke hvordan de stiller seg til religion i hver enkelt sak. Har man statskirke og allerede tillater noe religiøst i skolen, vil det å plutselig forby noe annet, tilsi forskjellsbehandling og være i strid med religionsfriheten.

Foruten sekularisering og viktigheten av å beholde skolerommet nøytralt har likestilling blitt brukt som argument for å nekte bruk av religiøse hodeplagg. Dette var blant annet aktuelt i *Dahlab mot Sveits* og *Leyla Sahin* mot Tyrkia. (Olsen, 2010, s.413)

I *Dahlab mot Sveits* ble en kvinnelig lærer som konverterte til islam, nektet å bruke hijab i klasserommet. Her vektla domstolen lærerens sterke påvirkningskraft overfor elevene. Uavhengig av hvilken grunn man har for å gå med hijab, burka eller niqab, mente EMD at disse dekkende plaggene

«...is hard to square with the principle of gender equality. It therefore appears difficult to reconcile the wearing of an Islamic headscarf with the message of tolerance, respect for others and, above all, equality and non-discrimination that

all teachers in a democratic society must convey to their pupils.»

(<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-22643>)

Dersom en kvinne fritt velger om hun vil bruke religiøse klesplagg, vil det neppe kunne sies å være en krenkelse av likestillingen å tillate bruk av disse. Det vil dermed ikke være i tråd med formåls- og forholdsmessighetskravet etter EMK. Denne måten å se det på har imidlertid ikke tatt høyde for at det også finnes kvinner som føler seg tvunget til å gå med disse plaggene. Dersom det var mulig å finne ut hvorvidt hver enkelt ønsket eller ikke ønsket å bruke religiøse plagg som burka og niqab kunne man kanskje satt opp en regel om at de som ønsker å bruke det får lov, mens de som ikke ønsker det skal få slippe. Det er imidlertid en lite praktisk mulighet, ettersom det vil være vanskelig å verifisere et eventuelt autentisk samtykke fra enhver kvinne. Særlig hos unge skolejenter er dette lite sannsynlig, ettersom de neppe stiller noen spørsmål ved de valgene foreldrene tar for dem.

(Olsen, 2010, s.414f)

Selv om noen ser på hijab og lignende plagg som kvinneundertrykkende, er det nettopp likestilling som har blitt brukt som argument mot å forby forbud mot slike plagg. I Norge har Sivilombudsmannen blant andre uttalt at det å tillate slike forbud vil være i strid med likestilling, fordi det i såfall vil dreie seg om et forbud som kun rammer kvinner. Siden kvinner skal ha lik rett som menn til å arbeide, vil det å tillate forbud av religiøse hodeplagg på arbeidsplasser medføre indirekte diskriminering av kvinner ettersom det er de som i hovedsak bruker dette. (Plesner, 2010, s.301)

Det finnes altså ulike argumenter for å tillate et forbud mot religiøse hodeplagg som hijab. En fellesnevner virker imidlertid å være at argumentene kommer i form av antakelser og ikke argumentasjon basert på skikkelige undersøkelser og opplysninger. Dette gjelder blant annet hvorvidt bruken av hodeplaggene kan sies å være brudd på likestilling, eller om forbud kan være brudd på likestilling. Videre er argumentet om at andre elever blir utsatt for utilbørlig press vanskelig å underbygge. Usikkerheten rundt disse argumentene krever en nærmere utredning om de skal ha tilstrekkelig vekt til å telle ved drøftelsen av slike forbud. Dette kom og frem i lovavdelingens uttalelse om et eventuelt forbud mot hijab i skolen. *«Konklusjonen må anses å være svært usikker så lenge likestillingsaspektene ved et eventuelt forbud ikke er nærmere utredet.»* (Justis- og Politidepartementet, 2010, pkt. 2.4.2.)

Norge har ingen lov som forbyr religiøse symboler, men debatten rundt bruk av dekkende hodeplagg som hijab har også vært tilstede her de siste ti årene. Man har imidlertid ikke funnet

sterke nok argumenter for å tillate et eventuelt forbud da det fremdeles er flere elementer som ikke er undersøkt godt nok. Det dreier seg om å finne ut i hvor stor grad man kan argumentere med likestilling og hvorvidt det er mange som føler seg tvunget til å gå med slike plagg. Disse argumentene kan vanskelig underbygge et forbud da det er svært usikkert hvorvidt det bygger på sannhet eller antakelser.

Argumentet om å bevare et sekularisert samfunn, som er godtatt som grunn til å forby religiøse symboler i andre land, som for eksempel Tyrkia og Frankrike, vil ikke nødvendigvis godtas i Norge. Norge vil ikke på samme måte være avhengig av å holde synlige religiøse symboler vekke fra samfunnet for å unngå å komme i eller tilbake til en situasjon hvor sekularisering, demokrati og borgernes frihetsfølelse og trygghet er truet. Det å si ja til de dekkende muslimske plaggene kan i de ovennevnte statene potensielt støtte fundamentalistiske grupper ønsker og meninger, mens det i Norge blir å la en brøkdel av befolkningen leve fritt og i tråd med religionen sin uten nærliggende fare for at det skal eskalere til noe u håndterlig som truer statens verdier og samfunnet og borgernes trygghet. Opprettholdelsen av religionsfriheten står dermed i Norge som et sterkere argument enn de antakelsene man har om krenkelse av likestilling og frihet som kan være argumenter for å nekte bruk av religiøse symboler.

Frankrike

I 1989 kom den første saken om adgangen til å bære religiøse hodeplagg opp i Frankrike. En muslimsk kvinne ble utvist på grunn av bruk av hijab på skolen. Dette på tross av at det fremgikk av Code de l'éducation at studenter og elever har frihet til å uttrykke seg på skolen. (Salton 2013, s.122f) Etter saken om hijab i skolen uttalte Conseil d'état at hver skole for seg kunne bestemme hvordan de ville ta stilling til slike saker. Siden har debatten rundt religiøse plagg blusset opp igjen.

Herman T. Salton trekker frem historieelementet i forhold til religion i skolen i Frankrike. Helt fra laïcités begynnelse og opp gjennom de siste hundre årene har det blitt fokusert på en skole fri for religiøs styring og påvirkning. Dette henger nok sammen med at den katolske kirke styrte all undervisning i sin tid, og da det ble brudd mellom stat og kirke ble det også understreket at kirken ikke lenger skulle ha den makten og innflytelsen i skolen som tidligere. Dette har senere fremgått på grunnlovsnivå flere ganger, blant annet i den franske grunnloven fra 1946 hvor det står at «*Staten plikter å organisere et offentlig, fri og ikke-religiøs undervisningssystem*» (egen oversettelse).

Behovet for å holde skolen nøytral har ført til forbud mot å bære religiøse symboler. Dette gjelder også på offentlige arbeidsplasser utenom skolene. (Salton, 2013, s.125)

I november 1989 tok Conseil d'état opp spørsmålet om det å tillate religiøse plagg og symboler i skolen var forenelig eller uforenelig med laïcité. (Salton, 2013, s.125) De kom frem til at det ikke i utgangspunktet var i strid med laïcité å tillate dette ettersom det var i tråd med tanken om at man har rett til å uttrykke seg fritt. Rådet kom imidlertid opp med en rekke unntak fra dette utgangspunktet. Det uttalte at friheten ikke er til hinder for å forby religiøse symboler som på grunn av sin natur, prangende karakter eller omstendighetene ellers fører til press, provokasjon, propaganda eller truer verdigheten, friheten, helsen eller sikkerheten til medelevene, forhindrer at skoleaktiviteter og skoledagen ellers fungerer normalt. Et forbud var heller ikke uaktuelt dersom bruken av religiøse symboler kunne hindre den kulturelle utviklingen staten plikter å gi skolebarn, samt hindre likestilling. Rådet uttalte også at ettersom religiøse symboler ikke var forbudt i seg selv var det opp til hver skole og avgjøre om det enkelte tilfellet gikk under et av de nevnte unntakene slik at det burde forbys. (Salton, 2013, s.126)

I 2004 gikk denne muligheten til å vurdere enkeltsaker over til å bli en mer generell og lite skjønnspreget regel. Frankrike fikk da en lov som forbød all bruk av symboler eller klesplagg knyttet til religiøs tilhørighet i skolen. *«På skoler, høyskoler og offentlige skoler er bruk av symboler eller klesplagg som kan sies å være en prangende manifestering av religiøs tilhørighet forbudt.»* (Egen oversettelse) (Loi encadrant le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics, 2004) Selv om denne loven etter formuleringen retter seg mot religiøse symboler generelt, har det i praksis vist seg å ha størst betydning for muslimske jenter som bærer et av de mer eller mindre dekkende hodeplaggene. At det muslimske slør var den største årsaken bak hele bestemmelsen kom også frem i all debatten frem mot vedtakelsen av loven. (Salton, 2013, s.155)

Kommisjonen for konstitusjonelle saker fikk den nye loven oversendt for godkjenning, og mente den var nødvendig for å opprettholde den franske modellen hvor politiske verdier heller enn multikulturalisme står i sentrum. Å tillate bruk av tildekkende plagg som hijab, niqab og burka ville sende signaler om at Frankrike tillater og indirekte støtter symboler som representerer undertrykkelse og tvang. (Salton, 2013, s.137)

Det konstitusjonelle rådet har uttalt at franske dommere kan vurdere hvorvidt noe er et religiøst symbol. På den måten er heller ikke symboler som blir hevdet å være kulturelle tillatt så lenge franske dommere definerer det som religiøst. (Salton, 2013, s.155)

Professor Karina Benoune intervjuet i 2007 muslimer som var for den franske loven mot religiøse hodeplagg i skolen. Grunnen til det var frykten for at utviklingen i ekstremistiske muslimske grupper i andre land kan få betydning og ha innflytelse på stadig voksende tilsvarende grupper i Frankrike. Disse gruppene er ikke kjent for å opprettholde kvinners rettigheter, og det å holde religionen og de tildekkende plaggene litt på avstand vil kanskje sørge for å bremse disse ekstreme holdningene. Så et argument for å opprettholde disse lovene er å legge bedre til rette for muslimske jenter og kvinner og deres integrering i det franske samfunnet. (Dunlap, 2012, s.997)

Som nevnt stammer bruken av hijab, niqab og burka fra 1980-tallet hvor de var et tegn på politisk tilhørighet. I dag er ca. 49% av franske muslimske kvinner for forbudet om religiøse symboler i skolen. (Dunlap, 2012, s.1000) Antifundamentalister frustrerer over dem som mener Frankrike tråkket på religionsfriheten ved å innføre denne loven, da de mener det er positivt i forhold til å holde fundamentalistiske holdninger tilbake. De mener folk er redde for å se denne siden av saken av frykt for å virke rasistiske eller trangsynte. (Dunlap, 2012, s.997f)

14.september 2010 ble det innført lov om forbud mot bruk av religiøse symboler i det offentlige rom. Det er ut fra denne loven at det generelle forbudet mot ansiktsdekkende plagg fremgår. (Loi n`interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, 2010) Loven er, som den fra 2004, generelt utformet, men det er mye som tyder på at burkaen var en av hovedgrunnene til at loven i det hele tatt ble utformet. (Fredette, 2015, s.51)

Noemi Gal-Or, professor i politikk og internasjonal juss, har stilt spørsmålet om forbudet om bruk av religiøse plagg styrker eller svekker muslimske kvinner i Frankrike. Hun påpeker at det kan virke som man utad opprettet loven for å fremme kvinners rettigheter, men at det kan være andre årsaker som førte til loven. Hun trekker frem episoder i Europa hvor sekulære offentlige institusjoner har blitt utfordret av religiøse krav. Dette har ført til spenninger som ved enkelte anledninger har resultert i voldelige episoder. Hun nevner blant annet drapet på den nederlandske filmskaperen Theo van Gogh og rasistisk motivert vold i flere Europeiske land. Gal-or mener slike hendelser kan ha motivert Frankrike til å forby bruk av religiøse symboler ettersom det å fjerne synlig religiøsitet vil kunne bidra til et fredelig samfunn uten provokasjonselementer. Frankrike har altså valgt å

styrke sekulariseringen fremfor religionsfriheten for å forhindre vold og uroligheter basert på religiøs uenighet. Gal-or hevder altså at kvinners rettigheter kun er den nest viktigste grunnen til at loven kom i stand, og loven vil uansett føre til at de kvinnene som personlig ønsker å gå med et av de nevnte tildekkende plaggene får sin frihet krenket og ikke styrket. (Gal-or, 2011, s.330f)

Som nevnt tidligere har EMD utvist stor vilje til å gi statene adgang til å basere avgjørelser på statens grunnverdier. Dette har kommet frem i flere saker, også i en sak mot Frankrike. *Cha'are Shalom Ve Tsedek mot Frankrike* fra 2000 gjaldt riktignok rituell slakting av dyr etter jødisk tradisjon, men EMD kom med uttalelser som har overføringsverdi for også andre tilfeller som gjelder statens adgang til å begrense religionsfrihet. EMD kom i denne saken frem til at Frankrike ikke kunne sies å ha handlet i strid med EMK art.9 ved å nekte en jødisk forening å slakte dyr i tråd med jødisk ortodoks tradisjon. De viste til en annen EMD avgjørelse som også hadde behandlet en sak mellom en religiøs gruppe og staten, *Manoussakis og andre mot Hellas*, og sluttet seg til den nevnte skjønnsmarginen for staten «*particularly with regard to establishment of the delicate relations between the Churches and the State*» (Dommens avsn. 84)

Staten har selv rett til å opprette egne lover og velge hvilke verdier som skal ivaretas og vektlegges angående saker innad i staten. Dette fremgår av de nevnte EMD dommene. Hvis grunnen til at heldekkende plagg forbys er fordi de symboliserer noe som strider mot den franske statens verdier kan det å forby det tydeligvis uansett legitimeres, uavhengig av om loven kan sies å stride mot utgangspunktet om religionsfrihet etter EMK art.9.

Siden revolusjonen på slutten av 1700-tallet, har Frankrike hatt fokus på å holde religion og stat fra hverandre. Dette gjelder også i skolen. Økningen av muslimske jenter og kvinner som ønsket å gå med et av de tildekkende plaggene førte i 2004 til en lov som forbød bruk av religiøse symboler i skolen. Loven virker å være i tråd med Frankrikes holdning og formål om å være en sekulær stat ved å holde stat og religion atskilt, men det kan likevel være andre grunner til at loven kom til. Når det gjelder likestillingsargumentet vil det, som i Norge, være vanskelig å underbygge en slik lov kun på grunn av likestilling ettersom det er såpass vanskelig å finne ut hvorvidt og eventuelt i hvor stor grad bruken av hijab, niqab og burka er knyttet til undertrykkelse av kvinner og tvang. Frankrike er et tydelig sekulært vestlig land av en viss størrelse, og å tillate millioner muslimer å gå med plagg knyttet til religiøse krav fra den iranske revolusjon vil kunne være egnet til å både fremprovosere uroligheter forårsaket av dem som forbinder plaggene med fundamentalistiske

holdninger, og indirekte støtte fundamentalistiske grupper i sine religiøse krav mot sekulære stater, som Frankrike ønsker å være.

Sammenligning og konklusjon

Religionsfrihet i et sekularisert samfunn. Grunner til at religionsfrihetens rekkevidde er forskjellig i Norge og Frankrike.

Både Norge og Frankrike kan sies å være sekulære stater. Det er imidlertid to ulike former for sekularitet som preger hver av statene. Norge virker å være mest opptatt av at staten ikke skal blande seg i og forhindre religionsfrihet, mens Frankrike virker å være mest opptatt av å holde religiøsitet unna staten, det vil i praksis si, offentlige områder. Til tross for så tilsynelatende ulik måte å tolke sekularitet på, har begge statene fokus på religionsfrihet. Religionsfrihetens grenser er imidlertid ikke offisielt klart definert, så statene står noe fritt til å sette denne grensen selv, så lenge det er i tråd med deres grunnverdier og profil.

Både Norge og Frankrike har altså innført religionsfrihet i teorien, både ved regler i tråd med EMK og ved egne regler. Så langt er det likt. De to statene har imidlertid vist seg å i praksis håndtere og forholde seg til religion i samfunnet på ganske ulikt vis. Det er flere grunner til dette. For det første har de ulike bakgrunn og historie med religion, som igjen har ført til at de har fått et ulikt fokus i forholdet mellom stat og religion. Det er også ulike forhold i de to statene, da Frankrike har betydelig større andel innvandrere og representanter fra andre religioner enn Norge har. Dette kan ha hatt noe å si i forhold til at de har ønsket å innføre flere regler, fordi det er omfattende og gjelder mange personer.

Når det gjelder restriksjoner og regler om religiøse symboler har Norge foreløpig bare diskutert temaet, mens Frankrike har innført lover som forbyr bruk av religiøse symboler både i skolen og i det offentlige rom forøvrig. Dette er en av de største tydelige forskjellene i Norge og Frankrike når det gjelder religion i samfunnet.

Det er ulike grunner til at Frankrike forbyr dette på skolene. En grunn kan som nevnt være deres historie med den katolske kirken som gjør at de har utviklet en negativ holdning til religiøs innblanding på noen som helst måte. En annen grunn kan være anti-islamske tendenser basert på

frykt etter hendelser som 11.september. Herman T. Salton går så langt som å referere til Frankrikes fremgangsmåte som et tegn på at landet befinner seg i en identitetskrise. (Salton, 2013, s.156) Landet har fått mange innbyggere fra andre land de siste tiårene, og bildet av den tidligere rent politiske staten de ønsket å være begynner å rakne når mange nye mennesker kommer med nye verdier som de ønsker å leve etter. Da kan lovene om forbud av religiøse symboler være et forsøk på å holde tilbake det som truer det Frankrike de kjenner og ønsker å beholde, det vil si en stat hvor religion spiller en beskjeden rolle aller helst kun i det private hjem.

Ideelt sett kunne man kanskje satt opp en regel som kun rammet de som tvinges til å gå med de dekkende plaggene, men det ville vært nærmest umulig å finne ut av hvem som ønsker å gå med det og hvem som føler seg tvunget til å gå med det. Da har Frankrike funnet ut at det tross alt er bedre å få bukt med tvang og undertrykkelse selv om det går ut over enkelte andres religionsfrihet. Det står de også relativt fritt til å gjøre skal man følge EMD uttalelser i de nevnte sakene. Alle stater har ulike utfordringer knyttet til religion, og ulike grader av disse utfordringene og står ganske fritt i forhold til å tolke religionsfriheten etter EMK i tråd med situasjonen i landet.

Norge har betydelig mindre andel muslimer enn Frankrike, og de har mindre kontakt med og påvirkning fra ekstreme muslimske grupper. Når de også har lang tradisjon med å la religion spille en sentral rolle er det samlet sett mye som trekker i retning av å tillate religiøse symboler og synlig religiøsitet i det offentlige rom. I Frankrike har de motsatt en sterkt tradisjon med å skille stat og religion, de har større andel muslimer i landet og dermed også større press fra muslimske grupper utenfor landet og da også ekstreme grupper. At Norge har lav terskel for å godta religion i samfunnet mens Frankrike ikke har det er både naturlig ut i fra omstendighetene og legitimt i følge EMD.

Det at Norge ikke har de samme restriksjonene i forhold til religiøse symboler som Frankrike kan i første omgang tyde på at Norge er mer tolerante og åpne enn Frankrike. Det handler antakelig mer om hvordan man tolker sekularisering på, og det å være et sekulært samfunn. Det har vist seg å være viktigere i Frankrike å gjennomføre et strengt skille mellom stat og religion enn i Norge.

Både Norge og Frankrike anses å være sekulære stater som har innført religionsfrihet. Det kan imidlertid virke som Frankrike tolker disse begrepene negativt, at alle som ikke tilhører en religion skal slippe å forholde seg til den, mens Norge tolker det positivt, at alle religiøse skal få mulighet til

å leve fritt etter religionen. Begge deler kan sies å være i tråd med både sekularisering og religionsfrihet, men det er ulikt fokus på hvem sine rettigheter man vektlegger tyngst.

Når det gjelder rekkevidden av hvor langt staten blander seg i saker som har med religion å gjøre er det mye som tyder på at grensen for det offentlige rom er litt annerledes i Norge og Frankrike. I Norge er det kun lagt ned forbud om bruk av religiøse plagg og symboler i politiet, ettersom de blir regnet som direkte representanter for staten som skal være religiøst nøytral. Det virker altså som Norge anser det offentlige rom i denne forbindelse å være det som kan knyttes direkte til staten. På andre områder er folk hovedsakelig frie til å handle og gå kledd som de ønsker. Lovene om forbud av religiøse symboler i skoler og på alle offentlige områder vitner om at Frankrike regner det offentlige rom å være alle områder av samfunnet hvor alminnelige mennesker kan oppholde seg, uten at disse områdene har særlig tilknytning til staten. Den positive religionsfriheten virker her å kun gjelde utfoldelse i de private rom, som private områder og hjem.

Norge har tradisjon med, og har fortsatt, en bestemt religion i særstilling. Det virker da antakelig naturlig å tillate og støtte andre religioner og det de fører med seg. Det er i tråd med Norges verdier og Norges forhold til religion. Frankrike kan på sin side i større grad tillate seg å nekte religiøse symboler f.eks, fordi de har etablert en stat hvor ingen religion skal særlig fremheves, og de kan skyve alt tilbake uten at det går på tvers av deres verdier. Det er nok imidlertid nødvendig at statene er konsekvente i sitt forhold til religion. Grunnen til at EMK har vist seg å tillate land som Tyrkia og Frankrike å ha disse forbudene mot religiøse symboler er at de tydelig har vist at de ønsker å være et samfunn basert på politikk og ikke religion på noen som helst måte. Norge har på sin side vært tolerante når det gjelder religion i samfunnet, og det vil da lett virke diskriminerende å sette inn slike forbud som man vet særlig vil ramme en religion.

Det gir lite mening å spørre generelt hvor langt religionsfriheten rekker, for det viser seg å ikke være ett svar som er det eneste riktige. Grensene for religionsfriheten viser seg å være relative, og henger i stor grad sammen med hvilken stat man kommer fra og hvilke verdier den staten er basert på. Ingen kan stille seg over alle land i verden å hevde å ha den eneste riktige måten å forstå religionsfrihet på. Kort sagt må hver stat velge en profil og følge den. Om man tillater mye eller lite synlig religiøsitet i samfunnet er i stor grad opp til den enkelte stat. Det viktigste er å ikke forskjellsbehandle, men at man velger bort religion generelt og ikke en religion spesielt.

Litteraturliste

- Aarflot, A. (2001) Religionsfrihet og kirkerett i et menneskerettslig perspektiv. *Lov og rett*. [internett] Vol.40 (08) s.474-489. Tilgjengelig fra: http://www.idunn.no.pva.uib.no/lor/2001/08/religionsfrihet_og_kirkerett_i_et_menneskerett_s_perspektiv [Lest 18.mars 2015]
- Garay, A., Chélini-Pont, B., Tawil, E. & Anseur, Z. (2005) *On the Permissible Scoope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in: France*. Vol: 19 Emory University School of Law. s.785-840. Tilgjengelig fra: <http://www.heinonline.org.pva.uib.no/HOL/Page?page=785&handle=hein.journals%2Femin19&collection=journals#805> [Lest 04.mars 2015]
- Hegstad, H. (2005) Trossamfunnenes autonomi i Norge. *Kirke og kultur*. [internett] Vol.110 (02) s.243-250. Tilgjengelig fra: http://www.idunn.no.pva.uib.no/kok/2005/02/trossamfunnenes_autonomi_i_norge [Lest 12.mars 2015]
- Solberg, R. og Hopsnes, R. (2005) Legalitetsprinsippet. *Jussens venner* [internett], Vol.40 (02) s.77-155. Tilgjengelig fra: <http://www.idunn.no.pva.uib.no/jv/2005/02/legalitetsprinsippet> [Lest 30.februar 2015]
- Høstmølingen, N., Lindholm, T. og Plesner, I. T. (2006) *Stat kirke og menneskerettigheter*. Oslo, Abstrakt forlag AS
- Plesner, I. T. (2006) Religion- en privatsak? *Kirke og kultur*. [internett] Vol.111 (01) s.70-81. Tilgjengelig fra: http://www.idunn.no.pva.uib.no/kok/2006/01/religion_-_en_privatsak [Lest 05.mars 2015]
- Cane, P. og Conaghan, J. (2009) Secularism. *The New Oxford Companion to Law*. [internett], Oxford, Oxford University Press. Tilgjengelig fra: <http://www.oxfordreference.com.pva.uib.no/view/10.1093/acref/9780199290543.001.0001/acref-9780199290543-e-1965?rskey=9JgWJR&result=1965> [Lest 16.februar 2015]

- Roy, O. & Holoch, G. (2009) *Secularism confronts islam*. New York, Columbia University Press
- Ferrari, S. (2010) *Introduction to European Church and State Discourse*. Fra Lisbeth Christoffersen; Kjell Åke Modéer; Svend Andersen & Niels Valdemar Vinding (ed.), *Law & Religion in the 21st Century - Nordic Perspectives*. København, Djøf forlag s.23-42
- Herrmann, E. (2010) Religionsfrihet, demokrati och mångfald. *Religion och Livsfrågor* [internett], 2010 (1) s.11-13. Tilgjengelig fra: <http://www.flr.se/tidningar/rol-1001.pdf> [Lest 02.mars 2015]
- Justis- og Politidepartement (2010) *Adgangen til å benytte religiøse plagg i politiet- Uniformsreglement*. Tilgjengelig fra: <http://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUS5590/h11/undervisningsmateriale/hijab%20i%20politiet,%20fra%20dep.pdf> [Lest 14.april 2015]
- Justis- og Politidepartementet (2010) *Forbud mot hijab i skolen*. JDLOV-2010-3839. Tilgjengelig fra: <https://lovdata.no/pro/#document/JDLOV/avgjorelse/jdlov-2010-3839?searchResultContext=1847> [Lest 22.april 2015]
- Olsen, J. K. (2010) Forbud mot niqab og burka i den offentlige skolen. *Lov og rett*. [internett] Vol.49(07), s.407-422. Tilgjengelig fra: <http://www.idunn.no/pva.uib.no/lor/2010/07/art01> [Lest 17.mars 2015]
- Plesner, I. T. (2010) *Secularism - a quest for privatization of religion?* Fra Lisbeth Christoffersen; Kjell Åke Modéer; Svend Andersen & Niels Valdemar Vinding (ed.), *Law & Religion in the 21st Century - Nordic Perspectives*. København, Djøf forlag s.295-320
- Smith, E. (2010) *And They Lived Happily Together? On the relationship between Confessionalism, establishment and Secularism under the Constitution of Norway*. Fra Lisbeth Christoffersen; Kjell Åke Modéer; Svend Andersen & Niels Valdemar Vinding (ed.), *Law & Religion in the 21st Century - Nordic Perspectives*. København, Djøf forlag s.123-144
- Gal-Or, N. (2011) Is the Law Empowering or Patronizing Women? The Dilemma in the French Burqa Decision as the Tip of the Secular Law Iceberg. *Religion and Human Rights* [internett] Vol.6 (3) s.315-333. Tilgjengelig fra:

<http://booksandjournals.brillonline.com.pva.uib.no/content/journals/10.1163/187103211x592604> [Lest 12.mai 2015]

Schmidt, U. (2011) State, Law and Religion in Norway. *Nordic Journal of Religion & Society*. [internett] Vol.24 (02) s.137-153 Tilgjengelig fra: <http://tapir.pdc.no/pdf/NJRS/2011/2011-02-3.pdf> [Lest 12.mars 2015]

Daly, E. (2012) The Ambiguous Reach of Constitutional Secularism in Republican France: Revisiting the Idea of Laïcité and Political Liberalism as Alternatives. *Oxford Journal of Legal Studies*. Høst 2012, Vol. 32 Issue 3. s.583-608. Tilgjengelig fra: <http://ojls.oxfordjournals.org.pva.uib.no/content/32/3/583.full.pdf+html> [Lest 8.februar 2015]

Dunlap, B. (2012) Protecting the space to be unveiled: why France's full veil ban does not violate the European Convention on Human Rights. *Fordham International Law Journal*. [internett] Vol.35(04) s.968-1026. Tilgjengelig fra: <http://www.heinonline.org.pva.uib.no/HOL/Page?page=968&handle=hein.journals%2Ffrdin35&collection=journals> [Lest 16.mai 2015]

Howard, E. (2012) *Law and Wearing of Religious Symbols: European Bans on the Wearing of Religious Symbols in Education*. London og New York, Routledge

Modéer, K. Å. (2012) *Public and Private, a Moving Boarder: A Legal-History Perspective*. Fra Silvio Ferrari og Sabrina Pastorelli (ed.), *Cultural Diversity and Law in Association with RELIGARE: Religions in the Public Space: A European Perspective*. Surrey, Ashgate Publishing Group s.25-34

Salton, H. T. (2012) France's other enlightenment: Laicite, politics and the role of religion in French Law. *Journal of Politics and Law*. [internett] Vol.5(04) s.30-41. Tilgjengelig fra: <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/jpl/article/view/22542/14535> [Lest 24.april 2015]

Kulturdepartementet. (2013) *Det livssyns åpne samfunn — En helhetlig tros- og livssyns politikk* NOU 2013:1. Oslo, Statens forvaltningstjeneste. Tilgjengelig fra: <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/nou-2013->

1/id711212/?docId=NOU201320130001000DDDEPIS&q=&navchap=1&ch=4 [Lest 22.februar 2015]

Aall, J. (2013) Prosessuelle garantier og forholdsmessighet i straffeprosessen. *Jussens venner*. [internett] Vol.48(04) s.227-258. Tilgjengelig fra: http://www.idunn.no.pva.uib.no/jv/2013/04/prosessuelle_garantier_og_forholdsmessighet_is_traffeproses [Lest 19.mars 2015]

Kontroll og Konstitusjonskomitéen. (2014-2015) *Innstilling fra kontroll- og konstitusjonskomiteen om grunnlovsforslag fra Trine Skei Grande og Borghild Tenden om endringer i Grunnloven §§ 4 og 16 (om forholdet stat/kirke), og om grunnlovsforslag fra Hallgeir H. Langeland og Rannveig Kvifte Andresen om endringer i Grunnloven §§ 2, 4 og 16 (endelig avskaffelse av statskirkeordningen)* Innst. 21 (2014-2015) Oslo, Kontroll- og konstitusjonskomiteen. Tilgjengelig fra: <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Innstillinger/Stortinget/2014-2015/inns-201415-021/> [Lest 11.april 2015]

Conseil Constitutionnel (13.mai 2015) *General presentation* [internett], Conseil Constitutionnel. Tilgjengelig fra: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/english/presentation/general-presentation/general-presentation.25739.html> [Lest 18.mai 2015]

Fredette, J. (2015) Examining the French Hijab and Burqa Bans through Reflexive Cultural Judgment. *New Political Science*. [internett] Vol.37 (01) s.48-70. Tilgjengelig fra: <http://www.tandfonline.com.pva.uib.no/doi/pdf/10.1080/07393148.2014.995396> [Lest 11.mars 2015]

kirkeaktuelt.no (02.mai 2015) *Ikke lenger statskirke*. [internett], Kirkeaktuelt. Tilgjengelig fra: <http://kirkeaktuelt.no/ikke-lenger-statskirke/> [Lest 02.mai 2015]

Vogt, K. (2015) (15.januar 2015) Hijab. *Store Norske Leksikon*. [internett] Tilgjengelig fra: <https://snl.no/hijab> [Lest 16.februar 2015]

Lover

Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen (1789) Tilgjengelig fra:

<http://www.legifrance.gouv.fr/Droit-francais/Constitution/Declaration-des-Droits-de-l-Homme-et-du-Citoyen-de-1789> [Lest 01.mars 2015]

Grunnloven (1814) *Kongeriket Norges Grunnlov*. LOV-1814-05-17. Tilgjengelig fra:

<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1814-05-17> [Lest 02.februar 2015]

Loi concernant la séparation des Eglises et de l'Etat (1905) *Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat*. Tilgjengelig fra:

<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749> [Lest 21.februar 2015]

Opplæringslova (1998) *Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa*. LOV-1998-07-17-61. Tilgjengelig fra: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1998-07-17-61> [Lest 20.mars 2015]

Menneskerettsloven (1999) *Lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett*. LOV-1999-05-21-30. Tilgjengelig fra: https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1999-05-21-30/* [Lest 02.februar 2015]

LOI encadrant le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics (2004) *Loi n° 2004-228 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics*. Tilgjengelig fra:

<http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000417977> [Lest 03.mars 2015]

LOI n° interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public. (2010) *LOI n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public*. Tilgjengelig fra: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000022911670>

Rettsavgjørelser

Kjeldsen, Busk Madsen og Pedersen vs Danmark (1976) Tilgjengelig fra:

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57509> [Lest 12. februar 2015]

Rt.1983 s.1004 Tilgjengelig fra: <https://lovdata.no/pro/#document/HRSIV/avgjorelse/rt-1983-1004-91a?searchResultContext=1855> [Lest 21.februar 2015]

Cha'are Shalom Ve Tsedek mot Frankrike (2000) Tilgjengelig fra:

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58738> [Lest 28.april 2015]

Dahlab vs Sveits (2001) Tilgjengelig fra:

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-22643> [Lest 05.mars 2015]

Rt.2001 s.1006 Tilgjengelig fra: <https://lovdata.no/pro/#document/HRSIV/avgjorelse/hr-2000-1533-1533a?searchResultContext=1990> [Lest 21.februar 2015]

Leylah Sahin vs Tyrkia (2005) Tilgjengelig fra:

<http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956> [Lest 02.mars 2015]